

ЗІСТАВНИЙ АСПЕКТ КАТЕГОРИЗАЦІЇ РЕАЛЬНОЇ ДІЙСНОСТІ В ЛЕКСИЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА АНГЛІЙСЬКОЇ МОВ

У статті досліджуються деякі особливості структури лексико-семантичного поля, виділяються притаманні йому ознаки, а також стверджується, що лексичні одиниці на позначення чоловіка / жінки являють собою лексичну мікросистему, елементи якої взаємопов'язані та відповідним чином співвідносні з позамовною дійсністю, тобто є лексико-семантичним полем.

Проблема категоризації реальної дійсності в лексичній системі мови нерозривно пов'язана з пошуком моделі семантичних зв'язків з урахуванням системи категорій пізнання. Розв'язувалася ця проблема через розробку теорії семантичного поля. Різні аспекти зазначеної проблеми стали об'єктами аналізу таких лінгвістів, як Ю.Д. Апресян, Ю.М. Караулова, А.А. Уфимцевої та інших. З їхніми поглядами на цю проблему та результатами досліджень можна ознайомитися у працях [1; 2; 3], що більш детально розглядаються нижче.

У той же час до недостатньо опрацьованих аспектів цієї проблеми належать питання опису структури лексико-семантичного поля та виділення притаманних йому ознак. Це є особливо актуальним для міжмовного зіставлення концептів та подальшого вивчення їхньої структури.

Отже, в цій статті ми ставимо за мету описати деякі особливості структури лексико-семантичного поля, виділити властиві йому ознаки, а також довести, що лексичні одиниці на позначення чоловіка та жінки являють собою лексичну мікросистему, елементи якої взаємопов'язані та відповідним чином співвідносні з позамовною дійсністю, тобто є лексико-семантичним полем.

Результатом процесу пізнання людьми навколишньої дійсності й відображення її у свідомості є уявлення, поняття, теорії, судження, категорії. Однією із складових концептуальної моделі світу виступає ієрархія таких найбільш загальних категорій, яка є логічною структурою членування концепту.

Довгий час у лінгвістичній літературі дослідження семантичної системи здійснювалося через розгляд окремих семантичних полів. Про останні йшлося тоді, коли в основі об'єднання слів лежала реальна сутність явищ, позначених мовними знаками. Так звана теорія семантичних полів належить до німецької філософської традиції (Й.Г. Гердер, В. фон Гумбольдт та ін.). Термін запровадив, напевно, Г. Іпсен [4: 200-237].

У сучасній лінгвістиці ідея лексико-семантичного поля набула загального поширення [5; 6]. Дослідженню лексико-семантичних полів присвячена велика кількість праць, пов'язаних із спробою описати лексику як систему [2; 6; 7; 8; 9]. Усі дослідники відзначають, що лексико-семантичне поле являє собою мовну модель реальної картини світу, але у виборі способів структуризації поля їхні думки розходяться.

У визначеннях лексико-семантичного поля простежується загальна тенденція. Усі дослідники (Ю.Д. Апресян, О.С. Ахманова, М.М. Городецький, Ю.М. Варт) розглядають лексико-семантичне поле як об'єднання слів на основі семантичної спільності й зв'язку між одиницями [1; 2; 6]. Розбіжності стосуються способів виділення полів. Р.М. Гайсина виділяє лексико-семантичне поле методом диференціації, що ґрунтується на схемі "стосунки – мислення – дійсність": від загального значення поля через значення окремих лексичних одиниць. Деякі дослідники (Ж.П. Соколовська, Ю.М. Варт, В.В. Морковкін) у своїх працях репрезентують ономасіологічний підхід, при якому угруповання лексем є кінцевим результатом [2; 9; 10].

Отже, цілком очевидно, що не враховувати наявності такого виду інтервокабулярних взаємозалежностей лексико-семантичних одиниць, як лексико-семантичне поле, не можна. Однак певна специфічність теорії поля виступає при спробі дати більш чітку класифікацію всієї лексики стосовно лексико-семантичних полів, при спробі довести, що значущість слова визначається тільки при наявності слів-значень усього поля. По-перше, виявилось зовсім неможливим встановити, де проходять точні межі поля, та чи охоплені всі слова, що належать до певного поля. По-друге, слід розглядати поле, як і всю мову, в постійному русі та розвитку. Адже постійно можуть виникати одні слова й відмирати інші. Але якщо зміст окремого слова автоматично змінюється разом із зміною спільного поля, то його ніколи не можна точно фіксувати. І, нарешті, "кожний член мовного колективу має у своєму розпорядженні різний за обсягом фрагмент своєї рідної мови – ніхто не може стверджувати, що він має його у своєму розпорядженні повністю, – так що він практично не може повністю мати у своєму розпорядженні й зміст" [11: 117].

Ми, у свою чергу, вважаємо, що лексичні одиниці на позначення чоловіка й жінки в українській та англійській мовах за своїми зовнішніми та внутрішніми ознаками становлять один тематичний ряд, який об'єднується семантичним компонентом гендерної маркованості (тобто категоріальна сема даних лексичних одиниць виражає значення "особа плюс належність тільки до чоловічої або тільки до жіночої статі") і є досить компактною частиною словника. Це лексична мікросистема, елементи якої взаємопов'язані й відповідним чином співвідносні з позамовною дійсністю. Усе це уможливило розглядати їх як одне лексико-семантичне поле.

Лексичні одиниці на позначення чоловіка та жінки можуть утворювати єдине лексико-семантичне поле на основі спільної диференційної ознаки (диференційної семи), тобто семи, яка уточнює, конкретизує головну. Подібні ознаки творять індивідуальність лексичних одиниць, диференціюють їх, хоча і можуть повторюватися в ряді слів у різних комбінаціях. Якщо категоріальна сема виражає значення "особа плюс належність до чоловічої або жіночої статі", то диференційна виражає сферу вияву особи певної статі, наприклад, біолого-

фізіологічні й антропологічні якості, тобто вік, вага, зовнішність тощо: *відданиця, пампушечка, писанка*; чи психічна діяльність та емотивні оцінки, тобто характеристика за здатністю мислити, виявляти волю тощо: *мудрий, недоумок, головоляп*.

Крім категоріальних і диференційних сем, у значеннях окремих слів існують так звані унікальні семи, які мають характер потенційних і можуть характеризуватися у вторинних значеннях слова чи в його окремому вживанні, наприклад, *ангел* – про людину (переважно жінку), що відзначається красою чи добротою або зробила чи робить кому-небудь щось гарне, приємне; *дундук* – тупий, неповороткий (переважно старий) чоловік.

У семасіологічній структурі поля виділяються ядерна й периферійна частини. Між ними немає чіткої межі. У нашому випадку до ядерної частини значення лексико-семантичного поля належать лексичні одиниці, що називають чоловіка / жінку, але не дають інформації про почуття, емоції, асоціації, пов'язані з ними, тобто слова, що виконують лише номінативну функцію, наприклад: *парубок, хлопець, юнак*. До периферійної частини лексико-семантичного поля належать слова тієї ж семантики, які, крім номінативної, виконують ще й конотативну функцію, наприклад: *жев'язик, зух, козак, молокосос, парубище, парубійко, парубочок, парубчак, парубчина, парубчисько, паруб'я, півпарубок, підпарубок, соплій, сопляк, сосун, сосунець, цуцня, щеня* тощо.

У кожному із тривких лексико-семантичних полів відзначається тенденція закріплювати єдність спільними формальними ознаками. Так, досліджувані лексичні одиниці в обох мовах – це здебільшого іменники (рідше іменні словосполучення) із властивими їм граматичними категоріями, наприклад:

- *босяк, гордяк, злидняк, хитряк, хиряк, худяк*;
- *бурмило, громило, дурило, чудило, одоробло*;
- *бабій, малій, мамій, пропій, тюхтій*;
- *коверзуха, пестуха, пустуха, сміюха*;
- *босоніжка, гризетка, писанка, покритка, тарахкотілка*;
- *protector, seductor, servitor, suitor, tenor*;
- *blackman, cameraman, draughtsman, footman, gasman*;
- *aldress, citess, clergess, divineress, gamestress*;
- *charwoman, countrywoman, draughtswoman, forewoman, gentlewoman*.

Однак, як уже зазначалося, члени лексико-семантичного поля (його конституенти) характеризуються окремими компонентами (диференційними ознаками), адже диференційні семи розподіляються між одиницями поля нерівномірно. Це робить можливим поділ одного поля на мікрополя і підтверджує думку, що йому як просторовій одиниці притаманні вищезазначений поділ та певна окресленість меж, тобто конфігурація. Члени досліджуваного лексико-семантичного поля лексичних одиниць на позначення чоловіка / жінки являють собою досить складне угруповання мікрополів. Побудова цього угруповання здійснюється розподілом усієї сукупності лексичних одиниць на позначення чоловіка / жінки на мікрополя за ознаками спільності лексичних сем на одному ступені розподілу, що перебувають у стосунках опозиції або співрозміщення. Виділені на останніх етапах розподілу лексико-семантичні групи мають свою власну внутрішню організацію, але вони не можуть розчленовуватися далі на більш дрібні об'єднання на тих же підставах, що й більш широкі мікрополя, бо таке членування призводить до розпаду лексико-семантичної групи на окремі лексичні одиниці чи невеликі їхні групи. Деякі лексико-семантичні групи через велику кількість лексичних одиниць, що входять до їхнього складу, можуть розчленовуватися далі, але не більше, ніж на один чи два ступені розподілу.

У цій статті ми не ставимо за мету здійснити повний опис лексико-семантичного поля лексичних одиниць на позначення чоловіка / жінки, тому наведемо його в загальних рисах лише на вищих ступенях розподілу для ілюстрації та підтвердження теоретичних положень стосовно будови поля та властивих йому рис. Отже, семантичне поле лексичних одиниць на позначення чоловіка / жінки поділяється, насамперед, на два мікрополя: 1) "Особа чоловічої / жіночої статі" та 2) "Сукупність осіб чоловічої / жіночої статі". Друге із зазначених мікрополів є відносно невеликим і має небагато ступенів членування. Воно містить у собі як (здебільшого) збірні іменники, наприклад: *козацтво, бабота, жіноцтво; fraternity* (братство), *knighthood* (лицарство), так і власне назви об'єднань, угруповань осіб, наприклад: *гарем, сильна стать; seraglio* (сераль), *the fair sex* (прекрасна стать). Це мікрополе розчленовується далі на загальні позначення сукупностей осіб та назви сукупностей осіб, що характеризуються якоюсь ознакою.

Мікрополе "Особа чоловічої / жіночої статі" є найбільш складним угрупованням. У ньому, насамперед, виділяють наступні субполя: 1) загальні позначення; 2) назви особи чоловічої / жіночої статі за характерними ознаками; 3) назви власне оцінки, звертання.

Перше із зазначених мікрополів являє собою кінцеву лексико-семантичну групу і об'єднує слова, які за своїм значенням протистоять одиницям двох наступних мікрополів за ознакою "загальне – часткове", наприклад: *особа* (жінка як носій якихось властивостей, ознак), *спідниця* (жінка як представник своєї статі), *суб'єкт* (чоловік, як носій якихось властивостей, зазвичай негативних), *chapess* (жарт. жінка), *besom* (жарт. дівчина). Як уже зазначалося, лексичні одиниці, що становлять це мікрополе, належать до ядерної частини лексико-семантичного поля лексичних одиниць на позначення чоловіка / жінки.

Друге мікрополе "назви особи чоловічої / жіночої статі за характерними ознаками" об'єднує в собі лексичні одиниці, значення яких формуються комплексом ієрархічно організованих семантичних ознак, що розкривають властивості особи чоловічої / жіночої статі. Ці лексичні одиниці згруповані у менші мікрополя. У багатьох випадках такі комплекси настільки дифузні, що віднесення відповідних лексичних одиниць до тих чи інших лексичних об'єднань виявляється певною мірою умовним. Наприклад: *фея* (зовнішня привабливість, доброта, до-

брозичливість), *сирена* (зовнішня привабливість, бездушність, жорстокість), *відьма* (зовнішній вигляд, сварливість, жорстокість, зловистість), *баран* (відсутність розуму, здібностей, безвілля, покірність, залежність), *бевзень* (повільність, неспритність, відсутність розуму, здібностей), *вахлай* (повільність, неспритність, відсутність знань, умінь, досвіду); *Babie doll* (зовнішня привабливість, пасивність, безхарактерність), *dandiprat* (невеликий зріст, відсутність соціальної значущості, негативне ставлення оточення). Зазначені вище лексичні одиниці мають право входити в кожну з лексико-семантичних груп, що мають відповідну семантичну доміную. Аналогічними є слова типу *телесик*, *капишук*, що мають у своєму значенні семантичні ознаки "вік" та "фізичний розвиток, здоров'я", слова типу *old maid*, *spinster* (стара панна), *bachelor* (неодружений чоловік чи парубок шлюбного віку), які характеризують особу за віковими характеристиками та родинним станом. Рішення про належність таких слів до певного мікрополя в кожному конкретному випадку приймається спираючись на схожість їхніх мовних характеристик, а також на їхні зв'язки з найближчими семантичними партнерами.

Мікрополе "назви особи чоловічої / жіночої статі за характерними ознаками" має досить складну внутрішню будову. Лексичні одиниці, що входять до його складу, кваліфікують особу чоловічої або жіночої статі за різноманітними ознаками. Наприклад, "За інтелектуальним, інтелектуально-емоційним станом, властивістю, якістю та їхнім виявом" *кеп*, *лопух*, *товкач*, *знайко*, *зубр*; *dicthead* (недотепа, дурень), *lamebrain* (нетямущий чоловік, дурень), *Pasionaria* (видатна та емоційно сильна жінка-лідер; "За фізичним, фізіологічним, психічним станом, якістю, дією": *пампушечка*, *пава*, *кобила*, *видра*; *hunk* (молодий привабливий чоловік, еталон краси, мужності), *bimbo* (молодий дуже сексапільний чоловік), *odalisque* (екзотична, сексуально приваблива дівчина), *centerfold* (красуня, дівчина з обкладинки журналу), *cupcake* (молода, дуже приваблива жінка) тощо.

Мікрополе "Назви власне оцінки, звертання" об'єднує такі лексичні одиниці, значення яких містять ознаки, зумовлені ставленням того, хто говорить, до особи, яку він називає, і мовленнєвою установкою: дати оцінку або привернути увагу. Відповідно до цього в ньому виділяються мікрополя: "Власне оцінка" та "Звертання". Кожне з цих мікрополів потребує певного пояснення.

Оцінка пронизує все лексико-семантичне поле лексичних одиниць на позначення чоловіка / жінки. При цьому оцінний компонент може, по-перше, виступати як додатковий стосовно основного компонента значення, що характеризує певну лексичну одиницю (наприклад, у словах *пащечуха*, *лясцуха*, *торохкотіла* – до компонента виконуваної дії) – всі подібні лексичні одиниці вводяться у мікрополе назв особи чоловічої статі за характерною ознакою. По-друге, оцінка може накладатися на той чи інший компонент значення, що характеризує лексичну одиницю, утворюючи з ним разом складні дифузні об'єднання. Порівняйте, наприклад: назви осіб чоловічої / жіночої статі за властивостями натури, рисами характеру, за поведінкою: *bosthoon* (грубий нетактовний чоловік), *carpet knight* (нероба, залицяльник, дженджик); за розумовими здібностями: *tuman*, *зубр*, *знайко*; *nerd*, *baboon* (нетямущий, тупий чоловік) – такі лексичні одиниці також об'єднуються у власні мікрополя за характерною ознакою. По-третє, оцінний компонент може виступати в лексичній одиниці як головний або як єдиний компонент значення – такі лексичні одиниці й становлять мікрополе "Власне оцінка", наприклад: *недодосок*, *запорток*, *недоїдок*; *badling* (нікчемний чоловік), *bawcock* (путящий хлопець, чоловік).

Мікрополе "Звертання", що є складовою частиною мікрополя "Назви власне оцінки, звертання", містить у собі лексичні одиниці з особливим, синтаксично обумовленим значенням: вони існують саме на позначення тієї особи чоловічої / жіночої статі, на яку власне спрямовано мовлення, одночасно розкриваючи до нього ставлення особи, що говорить, наприклад: *галонька*, *зозуленька*, *пташка*, *перепеличка*, *душечка*, *ясочка*; *babe*, *carissima*, *buster*, *cock*, *cony*. Слід пам'ятати, що у функції звертання може виступати будь-яка назва особи чоловічої чи жіночої статі, якщо її поставити в синтаксичну позицію звертання, але у тих випадках, коли ця функція реалізується системно, всі вони отримують в дефініції своє відображення у вигляді додаткового компонента значення: "при звертанні" чи "здебільшого при звертанні".

У цій роботі розглядатимуться лексико-семантичні особливості субполів лексичних одиниць на позначення чоловіка та жінки. Іменники та іменні словосполучення, що належать до цих субполів, характеризуються наявністю спільної категоріальної семи ("особа чоловічої статі" або "особа жіночої статі" із супровідною конотацією "гендерної маркованості"), яка і формує поле. У межах виділеного нами лексико-семантичного поля лексичні одиниці на позначення чоловіка та жінки об'єднуються в субполя з опорою на семи гендерної маркованості (тобто такі, що позначають особу саме чоловічої або саме жіночої статі), які й диференціюють ці субполя.

Отже, з вищевказаного видно, що поле має ряд притаманних йому ознак:

1) Наявність сукупності засобів різних рівнів, пов'язаних між собою системними зв'язками, які є конститuentами поля. У більшості полів виділяється домінанта, тобто конститuent поля, який, по-перше, є найбільш спеціалізованим для вираження цього значення; по-друге, передає його найбільш однозначно; по-третє, використовується систематично. У нашому випадку домінантами є лексичні одиниці *чоловік* і *жінка*. Навколо домінанти згруповуються найтісніше пов'язані з нею конституенти, які створюють ядро поля. Ядро лексико-семантичного поля лексичних одиниць на позначення чоловіка / жінки формують уже згадувані загальні позначення. Конституенти, віддалені від ядра, розташовуються на периферії поля.

2) Поле має складну структуру, яку можна уявити у вигляді горизонтального й вертикального перетинів. По горизонталі розташовуються семантичні ділянки – мікрополя. По вертикалі розташовуються конституенти мікрополів, які в той же час є конститuentами макрополя. Вертикальна будова поля залежить від характеру й кількості конститuentів та їхнього розташування стосовно одне одного. Описані вище мікрополя є яскравим прикладом складної структури поля.

3) Загальне значення поля, яке тією чи іншою мірою є властивим усім його складовим, не є єдиним: воно розпадається на мінімум два значення, які можуть бути протилежними або полярними. Кожне з цих значень

утворює мікрополе. У нашому випадку такими мікрополями виступають: мікрополе лексичних одиниць на позначення жінки та мікрополе лексичних одиниць на позначення чоловіка.

При розгляді лексико-семантичного поля здається доцільним виділити поняття логічної та семасіологічної структури. Логічну структуру репрезентують назви класів у межах даного поля. Ці класи відбивають класифікацію понять, відповідають структурній організації концепту, концептуальній моделі світу. Семасіологічна структура являє собою конкретне семантичне наповнення, тобто набір сем та їхнє співвідношення в рамках даної мови. Семасіологічна структура є культурно детермінованою і неоднаковою у різних мовах. Так, поняття концептуальної картини світу "ледачий чоловік або хлопець" відповідають такі елементи української мовної моделі світу, як *байбак, бамбула, бездільник, бурмило, вахлай (вахлак), вайло, гаволов, кендюх, лантух, лежеб(а), лежень, лімфатик, лінивець, лінюх, лобас, лоботряс, лобур, лобуряка, мугир(яка), нероб(а), нехлюй, нехлюя, пічкур, пустиплас, сидень, трутень, тюхтій*, у той же час англійська культура, яка добре знайома з цим поняттям, просто не має такого розмаїття значень.

Отже, незважаючи на те, що лексико-семантичне поле має ряд специфічних особливостей (відсутність чітких меж поля та чіткої класифікації лексики, неможливість охопити всі слова, які належать до певного поля тощо), воно є важливою інтервокабулярною взаємозалежністю лексико-семантичних одиниць. Поле є оптимальною моделлю семантичних стосунків з урахуванням системи категорій пізнання, що є важливим для практики міжмовного зіставлення. Саме лексико-семантичне поле являє собою мовну модель реальної картини світу. Поле має ряд притаманних йому ознак та певну будову, які можуть різнитися залежно від належності його домінанти до лексики, морфології або синтаксису. Лексичні одиниці на позначення чоловіка / жінки в українській та англійській мовах за своїми зовнішніми та внутрішніми ознаками становлять один тематичний ряд, який об'єднується семантичним компонентом гендерної маркованості і є досить компактною частиною словника. Це лексична мікросистема, елементи якої взаємопов'язані й відповідним чином співвідносні з позамовною дійсністю. Усе це дає змогу розглядати їх у відповідних мовах як одне лексико-семантичне поле. Лексико-семантичне поле лексичних одиниць на позначення чоловіка / жінки в українській та англійській мовах має досить складну внутрішню будову. У межах виділеного поля лексичні одиниці на позначення чоловіка / жінки об'єднуються в субполя з опорою на семи гендерної маркованості (тобто такі, що позначають особу саме чоловічої або саме жіночої статі), які й диференціюють ці субполя. Домінантами зазначених субполів є відповідно лексичні одиниці *чоловік* і *жінка*.

Ці розробки можуть бути особливо цікавими для подальших міжмовних зіставлень концептів, вивчення їхньої структури та виявлення національних особливостей.

1. Апресян Ю.Д. Интегральное описание языка и системная лексикография: Избранные труды. – М.: Шк. Языки русской культуры: Изд. фирма Вост. лит., 1995. – Язык. Семантика. (Культура.). – Т. 2. – 766 с.
2. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М.: Наука, 1976. – 355 с.
3. Уфимцева А.А. Лексическое значение. Принцип семиотического описания лексики. – М.: Наука, 1986. – 254 с.
4. Ipsen G. Der Alte Orient und Indogermanen. In: "Stand und Aufgaben der Sprachwissenschaft". Heidelberg, 1924, SS. 89-167.
5. Васильев Л.М. Теория семантических полей // Вопросы языкознания. – 1971. – №5. – С. 105-113.
6. Щур Г.С. Теория поля в лингвистике. – М.: Наука, 1974. – 255 с.
7. Гайсина Р.М. Лексико-семантическое поле глаголов отношения в современном русском языке. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1981. – 196 с.
8. Филин Ф.П. О лексико-семантических группах слов // Езиковецки изслед-я в чест на академик Стефан Младенов. – София. – 1967. – С. 534-540.
9. Соколовская Ж.П. Проблемы системного описания лексической семантики. – К.: Наукова думка, 1990. – 184 с.
10. Морковкин 1970: Морковкин В.В. Идеографические словари. М.: Изд-во Моск-го ун-та, 1970. – 71с.
11. Gipper H. Der Inhalt des Wortes und die Gliederung des Wortschatzes. In: "Duden. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache". Mannheim, 1959, SS. 116-134.

Матеріал надійшов до редакції 6.04.2004 р.

Бондаренко О.С. Сопоставительный аспект категоризации реальной действительности в лексической системе украинского и английского языков.

В этой статье исследуются некоторые особенности структуры лексико-семантического поля и выделяются его характерные признаки. Автор, А.С. Бондаренко, утверждает, что лексические единицы, обозначающие мужчину / женщину, являются лексической микросистемой, элементы которой соответствующим образом соотносятся с внеязыковой действительностью, то есть являются лексико-семантическим полем.

Bondarenko O.S. Contrastive Aspect of Reality Categorizing in the Lexical System of the Ukrainian and English Languages".

This article investigates some peculiarities of lexical-semantic field structure and points out its characteristic features. The author, Olexandr Bondarenko, states that lexical units designating a man / woman, form a lexical microsystem, the elements of which are properly correlated with extra-language reality, i.e. a lexical-semantic field.